

Elm və sənət məclisi

SOVET-AMERİKA QARŞIDURMASI: AZƏRBAYCAN BÖHRANI VƏ SOYUQ MÜHARİBƏ

2007-ci il martın 13-də Xəzər Universitetində fəaliyyət göstərən "Elm və sənət məclisi"nin 8-ci toplantısı oldu. "Sovet-Amerika qarşdurması: Azərbaycan böhranı və soyuq müharibə" mövzusunun müzakirəsinə həsr olunmuş məclisdə tanınmış tarixçi alimlər, müəllimlər, tələbələr və digər mütəxəssislər iştirak edirdilər.

Məclisi giriş sözü ilə universitetin rektoru, professor Hamlet İsxanlı açdı.

QEYRİ-MÜƏYYƏN AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ

Professor Hamlet İSAXANLI:

-Əziz dostlar!

"Elm və sənət məclisi"nin səkkizinci toplantısına xoş gəlmisiniz!

Ola bilər ki, burada - məclisimizdə ilk dəfə iştirak edənlər var. Ona görə də məlumat verim ki, bizim məclis ötən ilin payızında fəaliyyətə başladı, ilk məclislər - görüşlər təşkil olundu. Əslində elmi seminarlar olan bu görüşlərdə müəyyən elm-sənət sahəsi ilə bağlı mütəxəssislər gəlib burada məruzə edirlər. Biz iştirakçılar da həmin məsələlərlə bağlı müzakirələr aparırıq. Məruzələr, müzakirələr bizim "Xəzər Xəbər" jurnalında çap olunur. Üstəlik, hər 10

məclisin materiallarının ayrıca bir kitab şəklində nəşr olunmasını planlaşdırmışıq.

Burada - bugünkü məclisimizdə böyük əksəriyyət mütəxəssislərdir - elm və sənət adamlarıdır, amma tələbələr də var. Ona görə də tələbələrə aydın olması üçün giriş sözümlü bir qədər uzatmaq istəyirəm.

Bugünkü məsələ çox sevdiyimiz Azərbaycanla, Azərbaycan xalqı ilə bağlıdır. Azərbaycan məsələsi bir az qeyri-müəyyən ifadədir. Çünki siyasi və coğrafi baxımdan iki Azərbaycan var - biri şimaldakı müstəqil Azərbaycan Respublikası, digəri isə İranın tərkibindəki Azərbaycan. Bu iki ölkənin bugünü, gələcəyi, taleyi haqqında düşüncələrlə bağlı olan məsələyə "Azərbaycan məsələsi" deyirik. Azərbaycan məsələsinin ən qızğın vaxtı, ən çox ortaya çıxdığı bir dövr haqqında Cəmil müəllim - professor Cəmil Həsəni məruzə edəcək.

“AZƏRBAYCAN” SÖZÜ ƏSASƏN İRANDAKI AZƏRBAYCANLA ƏLAQƏDAR İŞLƏNİLİB

Amma mən istəyirəm ki, “Şimali Azərbaycan”, “Cənubi Azərbaycan” ifadələrinə aydınlıq gətirək. Çünki bu ifadələrə müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif insanlar arasında müxtəlif münasibətlər olub. Məsələn, burada bir xalis fars əyləşmiş olsa, onun “Cənubi Azərbaycan” ifadəsindən, çox güman ki, xoşu gəlməz. Səbəb aydındır - “Azərbaycan” sözü tarixdə əsasən İrandakı Azərbaycanla əlaqədar işlənilib. Yəni ərəblər İrani və Qafqazı tutanda İranın şimal-qərb hissəsinə Azərbaycan deyirdilər. Şimala - bu taydakı Azərbaycana isə Ər-Ran (Arran) deyirdilər. Ərran (Aran) sözünün, Sara xanım Aşurbəylinin fikrincə, türk dilindən başqa dildə təbii izahı yoxdur. Amma bu tayda - Şimalda get-gedə başqa adlar da işlənməyə başladı: bir hissəyə Şirvan (orta əsrlərdə Şarvan) dedilər. Sonra Qarabağ, Muğan kimi kəlmələr də işləndi. Amma Qafqazda və ya şimalda Azərbaycan sözündən həm xalq, həm dövlət, həm dil adı kimi əsasən 20-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq daha çox istifadə edilməyə başladı.

1828-ci ildən - Rusiya-İran müharibəsindən sonra, yəni azərbaycanlıların bir hissəsi - Qafqazda ya-

şayanlar rus təbəəsi olduqdan sonra Azərbaycan kəlməsi buradakılara da aid edildi. Mirzə Kazım bəy 1851-ci ildə “Dərbəndnamə” və onun rusçaya tərcüməsi haqqında yazırdı: “Derbendname” - na Aderbidjanskom əzike” - “Dərbəndnamə” Azərbaycan dilindədir”. Bir başqa yerdə isə Mirzə Kazım bəy: “Aderbidjanskie tatarı” - “Azərbaycan tatarları” sözünü işlədir. Yəni artıq Azərbaycan adı dilimizə və xalqımıza, o cümlədən Qafqazda yaşayanlara aid edilməyə başlamışdı.

Tək Rusiya Azərbaycanı və İran Azərbaycanı arasında deyil, İran Azərbaycanı - Təbriz və Fars İrani - Tehran arasında da narazılıq, şübhəçilik, narahatçılıq mövcud idi.

1799-cu ildə Fətəli şahın oğlu Abbas Mirzə vəliəhd elan edildi, o, Təbrizdə əyləşdi və Azərbaycanın idarəsi ona verildi. Qacar sülaləsinin sonuna kimi bu ənənə davam etdi. Rusiya-İran münasibətləri savaş üzərində köklənmişdi. Əgər Səfəvilər hərdən gürcülərlə vuruşurdularsa, Nadir şah artıq Rusiya ilə, Rusiyanın təsiri altında olan xalqlarla vuruşurdu. Qacarlar zamanı isə açıq Rusiya-İran müharibələri başlandı (1795-1828). İran Rusiyaya uduzdu. Nəticədə bir tərəfdən Rusiya təbəələri və İran təbəələri olmaqla azərbaycanlılar iki hissəyə ayrıldılar, inkişaf yolları haçalandı. Digər tərəfdən isə İran içində Təbriz-Tehran qarşdurması gözə çarpmaqda idi.

XİYABANİ YARATDIĞI DÖVLƏTİN ADINI AZADİSTAN QOYMUŞDU

Şimalda rəsmi ölkə adı olaraq Azərbaycan sözü 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradılanda istifadə olundu. Yəni coğrafi termin haçalandı və siyasiləşdi. Bu isə İran tərəfdə təəccüb və etiraz doğurdu - özü də İranda tək farslar arasında yox, Azərbaycan türkləri arasında da. Onlar deyirdilər ki, Azərbaycan bu tərəfdir, buranın adıdır, siz niyə bu addan istifadə etmisiniz, ora üçün başqa ad tapa bilmirdinizmi? Azərbaycan sözü ətrafında bu cür mübahisə və incikliklər oldu, bu narahatlığı anlamaq üçün bir anlığa fərz edək ki, İranda Azərbaycan Respublikasına “Şimali İran”, İranın özünə isə “Cənubi İran” desinlər...). Hətta Şeyx Məhəmməd Xiyabani İran Azərbaycanında yaratdığı qısaömürlü dövlətin adını Azadistan qoymuşdu. Nə üçün? Bunu müxtəlif cür izah edənlər var. Əhməd Kəsrevi deyir ki, sadəcə olaraq Azərbaycan adını şimalda işlətdiklərinə görə, Xiyabani başqa bir ad fikirləşməli oldu.

və bu ad meydana gəldi. Əks halda yəqin ki, Azərbaycan kəlməsindən istifadə olunacaqdı.

Bu gün "Şimali Azərbaycan", "Cənubi Azərbaycan" ifadələri işlədirik. Bu ifadələr daha çox II Dünya müharibəsindən sonra istifadə olunmağa başlandı. Cənubi Azərbaycanda baş vermiş hadisələr, ədəbiyyatımızda Cənubi Azərbaycan mövzusunun ortaya çıxması da burada rol oynadı. Artıq "Şimali Azərbaycan", "Cənubi Azərbaycan" ifadələri coğrafi mənə daşımaqla bərabər xalq arasında da siyasi mənə daşımağa başladı.

İRAN-RUSİYA MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

Bugünkü mövzumuzun əsasını da bu məsələ təşkil edir. Şimaldakı - Qafqazdakı türklər və İran daxilindəki fərqlər, oxşarlıqlar, münasibətlər İran və Azərbaycan tarixində və milli psixologiyasında mühüm rol oynayır. Bu məsələ daim, orta əsrlərdə də İranın daxilində çəkişməyə, narahatlığa səbəb olub.

Şimalda Qafqazın şərq (indiki Azərbaycan Respublikası ərazisi) ilə tarixi Azərbaycan (Atropatena - indiki İranın şimal-qərb ərazisi) qədimdə bir-birindən etnik və siyasi cəhətdən xeyli fərqli idi. Ərəblər bu yerlərdə öz idarəçiliyini yayanda başlanğıcda yazı işlərini Arranda yunanca, cənubda isə pəhləvi dilində aparırdılar. Qafqaz daim hunların, suvarların (sabirlərin), xəzərlərin və digər türkdilli xalqların şimaldan hücumlarına məruz qalır, burada məskunlaşan türklərin sayı get-gedə artırdı. 7-ci əsrdə Kartlidə (Gürcüstanda) 6 dildə - gürcü, erməni, xəzər, yunan, aysor (assuriya) və yəhudi dillərində danışıldığı qeyd olunub (Bax: "Kartlis Tsxovreba"). Qəbələ ətrafı bölgələri Xəzərlərin məskəni adlandırıldılar.

Şəmkir-Qazax tərəflərdə də xəzərlər və qıpçaqlar yerləşmişdi. Cənubda, İran Azərbaycanında isə türkləşmə bu dövrdə gözəçarpacaq dərəcədə olmayıb. Lakin 11-ci əsrdə səlcuqların gəlməsi ilə Cənubda türkləşmə daha sürətlə getdi.

Orta əsrlərdə səlcuqlar, xarəzmşahlar, monqollar və səfəvi-osmanlı dövrlərində tarixi-hərbi-iqtisadi şəraitdən asılı olaraq mədəni inkişaf da şimalda və cənubda heş də sinxronluq nümayiş etdirmirdi. Müxtəlif zamanlarda Şirvan, Gəncə, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, ... önə çıxırdı.

İran Rusiyanın təsiri altına düşdü. Təbrizdə oturan vəliəhdin hüquqlarını Rusiya təmin edirdi və nə zaman istəsə, vəliəhd hakimiyyətə gətirə bilirdi. Ona görə də Tehran həmişə Təbrizdən ehtiyatlanırdı və Təbriz də bəzən Rusiya kartından istifadə edirdi. Məsələn, 1834-cü ildə vəliəhd Məhəmməd Mirzə Tehrandə ingilisləri, rusları, Azərbaycan türklərini bir araya toplamışdı. O, Rusiya və Britaniya təmsilçilərinin müşayiəti ilə böyük miqdarda Azərbaycan türklərini başına yığaraq Tehrana gəldi, şahlıq taxtına əyləşdi. Tehrandə buna çox etiraz edilmiş, fars-türk soyuqluğu hiss olunmuşdu. Rus-Azərbaycan əlaqəsi Tehranı narahat edirdi.

1848-ci ildə Azərbaycan valisi Bəhmən Mirzə vəzir Hacı Mirzə Ağasi ilə yola getmədi, Rusiyada sığınacaq tapdı. Bu, İranı həyəcanlandırdı. "Rusiya Bəhmən Mirzəni lazım biləndə Azərbaycana gətirə bilər, İran Azərbaycanı Rusiya təsiri altına düşə bilər" ehtimalı Tehranı təbii olaraq şübhələndirirdi. İranda yaradılan rus "Kazak briqadası" faktik olaraq İranda yeganə müasir silahlı qüvvə idi; İran Rusiyanın əlində az qala oynamağa çevrilmişdi. İranın zəifləməsi, Rusiyanın isə getdikcə güclənməsi Tehrandə Təbriz arasındakı şübhələrə, çəkişmələrə, daxili inqıyaya səbəb olurdu. Bu da özünü XX əsrdəki bir sıra hadisələrdə göstərdi.

XX əsrdə İranda çoxlu inqilablar baş verdi: Məşrutə inqilabı, Xiyabani hərəkatı, Azərbaycan Demokratik Partiyası - Pişəvəri hərəkatı və nəhayət, İslam inqilabı. Bütün bu inqilablarda azərbaycanlılar aparıcı rol oynayıblar. Belə ki, əvvəlki 3 inqilab bilavasitə azərbaycanlıların həyata keçirdikləri inqilablardır. Sonuncu İslam inqilabında isə azərbaycanlılar çox fəal olublar. Bu da İran daxilində həmişə çəkişmələr yaradıb, İranla Rusiya arasında soyuq münasibətlərə gətirib və azərbaycanlılar həmişə şübhə obyektinə olub.

“CƏMİL MÜƏLLİM ORTAYA YENİ FİKİRLƏR ÇIXARIB...”

Mən istəyirəm ki, Cəmil müəllimin tədqiqatları haqqında qısaca danışım. Cəmil müəllim əvvəllər daha çox 1918-20-ci illər Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin beynəlxalq əlaqələrinin tədqiqatçısı kimi tanınırdı. Sonra tədqiqat mövzularını genişləndirdi, o cümlədən soyuq müharibə dövrünün orijinal tədqiqatçılarından biri oldu. O, təxminən 10 ildir ki, bu sahədə çox ciddi araşdırmalar aparır.

Bugünkü mövzumuz tək elmi məsələ deyil, xalqın çox maraqlandığı məsələdir. Onun haqqında külli miqdarda tədqiqatlar, şərhlər və mülahizələr olub. Pişəverinin rolu, xalqın rolu, Amerikanın və Sovetlərin rolu və s. və s. məsələlər müxtəlif bucaqlar altında işıqlandırılıb. Şerhlərin çoxu xatirələr, memuarlar şəklində və bəzən də məntiqi mülahizələrin nəticəsidir. Amma faktları, ciddi bir nəzəriyyəni ortaya qoymaq, arxivlərdə işləmək, sanballı tədqiqat aparmaq, müddəaları dəlillərlə sübut etmək baxımından Azərbaycan məsələsi çox çətin və mürəkkəb mövzudur. Cəmil müəllim bu çətin işdə xeyli uğur qazanıb.

Bu haqda apardığı tədqiqatlar Azərbaycanda əvvəlcə ana dilimizdə, sonra rusca, Harvard Universiteti Nəşriyyatında isə ingiliscə nəşr edilmişdir.

Rusiyada isə bu mövzuya maraq çox olduğundan, Cəmil müəllim ortaya yeni, fərqli fikirlər çıxardığından mütəxəssislərin rəyi ilə onun monoqrafiyası Rusiyada da nəşr edilmiş və qısa müddətdə rəğbət qazanmışdır.

Mən sözü Cəmil müəllimə verirəm.

BU MÖVZU YALNIZ TARİXİMİZ DEYİL, HƏM DƏ TALEYİMİZDİR

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

-Hörmətli qonaqlar! Xoş gördük hər birinizi!

Xəzər Universiteti son 10 il ərzində təkə bir təhsil müəssisəsi kimi yox, həm də bu çətin dövrdə Azərbaycanda formalaşan mədəniyyət mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Həmişə Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, tarixinin ən mühüm məsələləri Xəzər Universitetində müzakirə olunur. Bu cür müzakirələrdə mən dəfələrlə iştirak etmişəm. Buna görə Xəzər Universitetinin rəhbərliyinə təşəkkürümü bildirirəm.

Mövzu ilə bağlı müəyyən fikir və mülahizələrimi sizinlə bölüşməyə çalışacağam. Bu mövzu yalnız bizim tariximiz deyil, həm də taleyimizdir.

Mən bu sahədə araşdırma apararkən, belə bir nəticəyə gəldim ki, bu mövzunu heç kim özümüz kimi - azərbaycanlılar kimi yazma bilməz. Ən azı ona görə ki, bu bizim taleyimizin elə bir dövrüdür ki, onu hissiz, həyəcansız yazmaq mümkün deyil. Bu sənədlərin arxasından insanların taleyi görünür və bu insanların keçdiyi həyat yolunu izlədikcə onların tarixin hansı mərhələlərində, hansı şəraitdə yaşadıkları haqqında bizdə müəyyən təsəvvürlər yaranır.

BU MÖVZU SANKİ SƏHNƏYƏ QOYULMUŞ DRAMATİK BİR ƏSƏRDİR

Burada bizim çox hörmətli, qocaman tarixçilərimiz əyləşib. “Sovet tarixi dövrü” deyilən bir dövr var idi. Orada tarixi əsərlərin içərisində insan taleyi görünürdü. Bir növ anonim, şəxsiyyətlərsiz bir tarix yazıldığından şəxsiyyətsiz bir tarix əmələ gəlirdi. Tarixi proseslər həmişə tarixi şəxsiyyətlərin müşayiəti ilə baş verir.

Mən təxminən 10 ildir bu mövzunu işləməyə başlamışam. Bu mövzu mənim üçün sanki səhnəyə qoyulmuş dramatik bir əsər idi və bu əsərdə hər kəs öz rolunu oynayırdı. Bu elə bir dövr idi ki, bizim istifadə etdiyimiz arxiv fondlarının bir çoxuna nömrə qoyulmamışdı, fonddaşdırılmamışdı. Yəni bu materiallardan ilk istifadə edən biz olmuşuq.

Son nəticədə bu tədqiqat təkə Azərbaycanın yox, bütövlükdə dünya tarix elminin cazibə mərkəzinə çevrildi, müəyyən marağa səbəb oldu. Şübhəsiz ki, mövzu həssas mövzudur. Bizim münasibətimizlə İranın münasibətində, qərblilərin münasibətində, rusların münasibətində, amerikalıların münasibətində müəyyən fərqlər var.

Azərbaycan tarixçilərinin kifayət qədər tənqid etdiyi iranlı bir tarixçi var -Seyid Əhməd Kəşrəvi. Əbəttə, biz onun fikirlərinin bir çoxu ilə razılaşmırıq. Amma onun "Azərbaycanın 18 illiyi" əsərində maraqlı bir fikri var. O yazır: "Bütün müsəlman dünyasının qiblesi Məkkədə olduğu halda, Azərbaycan öz müstəqilliyinə qovuşandan sonra Tehran həmişə ehtiyat edirdi ki, Təbriz öz qiblesini Bakıya çevirə bilər".

Əslində XX əsrdə Cənub-Şimal mövzusunda diqqət yetirəndə Əhməd Kəsrəvinin vaxtilə söylədiyi bu ideya, bu fikir keçilən tarixi yola və əldə olunan nəticələrə münasibətdə özünü müəyyən dərəcədə doğruldur.

Cənubda nə vaxt bir oyanış, milli hərəkət başlandıysa, hərəkətçilər həmişə şimala üz tuturdular.

QIYMƏTLİ MƏNBƏLƏR, NADİR SƏNƏDLƏR

Mən mövzunun mənbələri haqqında məlumat vermək istəyirəm. Mövzunun ilk mənbəsi Azərbaycan Milli Hökumətinin sənədləridir. Mənə elə gəlir ki, bu sənədlər son dərəcə nadir sənədlərdir. Bu sənədlər uzun illər nəinki, arxivlərin gizli fondlarında saxlanılır, hətta arxivlərə belə verilmirdi. Az-az sənədlərin saxlanıldığı Mərkəzi Komitənin "osobotdel" (xüsusi şöbə) deyilən şöbəsində mühafizə olunurdu. Bu sənədlər Sovet İttifaqı dağılana qədər orada saxlanılırdı.

Sənədlərlə tanış olanda niyə onların bu qədər gizli saxlanıldığı məlum olur. Birinci mənbə ilk növbədə Bakıda saxlanılan sənədlərdir. Milli Hökumətin, Azərbaycan Demokratik Firqəsinin qurulması, II Dünya müharibəsi və Cənubi Azərbaycanda gedən proseslər, Demokrat Firqəsinin qurulması, onun dini əsasda deyil, milli əsasda yaranması kimi məsələlər bu sənədlərdə öz əksini tapır.

İkinci böyük mənbə Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin və bu respublikadakı siyasət, mədəniyyət, elm xadimlərinin baş verən proseslərdə rolunu və iştirakını təsdiq edən sənədlərdir. Bunlar da tarix üçün son dərəcə nadir sənədlər sayılmalıdır.

Sovet İttifaqı böhtan keçirəndə, dağılma ərafəsində keçmiş tarixə münasibətdə qəribə bir eynorik

münasibət var idi. Bizdə çoxları elə bilirdi ki, təkə onlar xalq qəhrəmanı kimi ortaya çıxıblar. Sanki onlara qədər heç kim bu xalqın taleyi haqqında düşünməyibmiş. Amma bir qədər keçəndən sonra, tarixin qoyub getdiyi sənədlər üzə çıxdıqca məlum oldu ki, bu millətin tarixi, taleyi haqqında düşünən insanlar həmişə olub.

Cənubi Azərbaycanda işləmək üçün böyük bir qrup seçilmişdi. Onların arasında elm, mədəniyyət, partiya adamları var idi. Həmin adamları partiya tapşırığından daha çox millətin gələcəyi, taleyi düşündürürdü. Partiya məsələnin formal tərəfi idi. Həmin adamlar üçün bu, Vətənə, millətin taleyinə münasibət məsələsi idi. Cənubda işləyən bir sıra tanınmış adamlar (böyük bir hissəsi sonradan məşhurlaşdı) çox fədakarlıqla işləyirdilər və həmin dövrə aid əvəzsiz sənədlər qoyub gediblər.

Həmin dövrdə onlar oradan Sovet Azərbaycanının rəhbəri Mir Cəfər Bağirova bir cür, SSRİ Xarici İşlər Komissarlığına başqa cür hesabat göndərirdilər. Hesabatda həmin məsələnin Moskvaya bildirilmədiyi qeyd olunurdu. Bütün bu məsələlərlə tanış olanda Sovet dövləti kimi bir totalitar rejimdə bu cür işlərin görülməsinə heyret etməyə bilmirsən. Əziz Əliyevin, Mirzə İbrahimovun, Həsən Həsənovun, Rəsul Rzanın, Səməd Vurğunun, Süleyman Rüstəmin və onlardan sonrakı nəslin nümayəndələrindən Ənvər Məmmədخانlının, Qılman Musayevin və başqalarının hesabatlarına baxanda, görürsən ki, orada bir kommunist ideologiyası olsa da, milli məsələyə münasibətin izləri daha qabarıq hiss olunur.

Bu məsələ ilə bağlı Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin Moskva ilə çox maraqlı yazışması var. Hadisələr öz gərginlik nöqtəsinə daxil olduqdan sonra - 1940-cı ildən etibarən Sovet Azərbaycanı rəhbərliyi, xüsusilə Mir Cəfər Bağirovun, Xalq Komissarları Sovetinin sədri Teymur Qarayevin imzaları ilə Moskvaya çoxlu materiallar göndərilmişdi.

Son bir neçə ildə Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivində Stalinin fondunda olan sənədlərin bir hissəsi açıldı. Bu fond "558-ci fond" və ya "Stalinin Xüsusi Fondu" adlanır. Orada Bağirovun Bakıdan Staline, Molotova, Beriyyaya, Malenkova göndərdiyi məktublarını izləmək olur.

1945-ci ildə Moskvaya hər gün, bəzən gündə iki dəfə məktublar göndərilirdi. Bütün bu məktubların arxasında duran ideya Moskvanı bu işi həyata keçirməyin vacib olduğuna inandırmaqdan ibarət idi. Eyni zamanda Sovet Azərbaycanı rəhbərliyinin proseslərə belə dərindən, ürəkdən, bir az da həyəcanla yanaşması Moskvanın münasibətini dəyişdi. Bunun da sənədlərdən izləmək olur.

Köhnə Tarix Arxivi Rusiya Dövlət Sosial-Siyasi Tarix Arxivinə və Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivinə bölünüb. Biri 1953-cü ilə qədərki, digəri isə ondan sonrakı dövrü əhatə edir. Bu arxivdə iki il əvvəl açılmış "Molotov Fondu" ("83-cü fond") və "128-ci fond" da "Stalin fondu" kimi son dərəcə maraqlıdır.

Məlum olduğu kimi, "Komintern" ləğv edildikdən sonra onun yerində Xarici Siyasət Komissiyası yaranmış və 1940-cı illərin sonuna kimi fəaliyyət göstərmişdi. Bu komissiyanın fondunda İranda gedən sol hərəkatla, oradakı proseslərlə bağlı müstəsna dərəcədə maraqlı məlumatlar toplanmışdır. Məsələn, Demokrat Fırqəsinin yarandığı dövrdə Tude Partiyasının məsələyə münasibəti ilə bağlı, həmin dövrdə - 1945-ci ilin payızında İranda marksist hərəkatın və marksist partiyanın taleyi ilə bağlı Xarici Siyasət Komissiyasına ünvanlanmış məlumatlar var.

Mən məsələni kommunist ideologiyası müstəvisinə çəkmək və ona sırf bu mövqedən yanaşmaq istəmirəm. Sənədlərə diqqət yetirəndə hətta Tude Partiyasının rəhbərliyindəki şəxslərin də məsələyə münasibətində fərqlər, uyğunsuzluqlar olduğu aşkara çıxır. Bu fərqi görməmək, sadəcə olaraq, mümkün deyil.

Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaranmasına, muxtariyyət ideyasına qarşı əsaslandırılmış formada çıxan Tude Partiyasının rəhbərlərindən biri Avanesyan idi. Hətta onun xüsusi bir məktubu da var və orada yazır: "Bağirovla Pişəverinin məqsədi 5 milyonluq Cənubi Azərbaycanla 3 milyonluq Şimali Azərbaycanı birləşdirib Ukraynanın qarşısına çıxmaqdır. Biz bununla bağlı Sovet rəhbərliyinə vaxtında məlumat verdik".

Əlbəttə, Cənubi Azərbaycandakı proseslərin baş tutmamasının səbəbi Avanesyan və digərlərin bunu sovetlərə xəbər verməsi deyildi.

Başqa bir mühüm mənbə Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix Arxivindədir. Burada Pişəverinin 1950-60-cı illərə aid xüsusi qovluğu var. Pişəveri haqqında Avanesyanın və digərlərinin böhtan xarakterli məktubları çox olduğundan, ona xüsusi bir qovluq ayrılıb. Hələ 1920-ci illərdən etibarən Pişəveri haqqında nə bilirdilərsə, onların hamısı bu qovluqda toplanıb. Hətta Pişəverinin ölümündən sonra onun həyat yoldaşının Moskvaya getməsi ilə bağlı dəfələrlə Sovet rəhbərliyinə yazdığı müraciət məktubları da burada saxlanılır.

Ən nəhayət, bizim bu problemi işıqlandırmaq üçün toxunduğumuz mənbə ABŞ-in mənbələri olmuşdur.

Biz burada ictimai fikri izləsək, qərribə bir dəyişikliyin şahidi olarıq. Hələ müharibənin sonunda iranlılar elə bilirdilər ki, İranda nə baş verirsə, hamısını İngiltərə törədir. Amma onlar zamanın dəyişkenliyini düz tutmurdular. İctimai fikirdə İranın keçmiş tarixində İngiltərənin rolu son dərəcə böyük olmuşdu. Odur ki, iranlılar qəbul edə bilmirdilər ki, dünyanın taleyinin həllində İngiltərə artıq öncül mövqeyini itirib və bu mövqeyi ABŞ tutub.

Ona görə də ABŞ Dövlət Departamentinin arxivində də çoxlu materiallar var. Son bir neçə ildə Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin arxivləri açılmışdır. Amerikaya son səfərimdə bir neçə gün həmin arxivlərdə işləmək imkanım oldu. Mən deyərdim ki, Mərkəzi Kəşfiyyat Agentliyi (o vaxt belə adlanırdı) bəlkə də gedən prosesləri izləyən ən birinci qurumlardan idi və idarəyə çevrildikdən sonra da bu birinciliyini qoruyub saxlayırdı.

Bu idarə eyni zamanda İranda Tude Partiyasında gedən prosesləri çox diqqətlə izləyirdi. Bu gün Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin Tude Partiyası haqqında hazırladığı raportlar açılıb və bunlar son dərəcə əvəzsiz materiallardır.

Nümunə kimi qeyd edim ki, Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin iki il bundan əvvəl "qadağanlıq" möhürünü üzərindən götürdüyü Tude Partiyasının hesabat materiallarında Azərbaycandakı vəziyyət də açıqlanırdı.

PROSESİN HƏLLEDİCİ MƏRHƏLƏLƏRİ

Mövzunun və prosesin həlledici mərhələləri nədən ibarətdir?

İdeya Sovet Azərbaycanı rəhbərlərinin Sovet İttifaqı rəhbərlərini təkidlə inandırmaqları nəticəsində Cənubi Azərbaycan məsələsini Qərbi Ukrayna ilə Qərbi Belorusiya məsələlərinin həlli kimi həll etmək

dən ibarət idi. Hətta bəlli bir tarix də var idi: 1941-ci il noyabrın 7-8-nə - Böyük Oktyabr sosialist inqilabına qədər Cənub məsələsi həll edilib qurtarmalı idi. Bunun üçün artıq razılıq da alınmış, işə başlanılmışdı. 1940-cı ildə təxminən 3600-ə qədər mütəxəssis - sovet partiya, xüsusi xidmət, mətbuat orqanlarının işçiləri, müəllimlər, həkimlər hazırlanmışdı. Artıq 1939-cu ildə Ukrayna ilə Belorusiya məsələsi həll olunmuşdu. Bundan sonra 1940-cı ildə bu proses hazırlanırdı. 1941-ci ilin avqustunda - Sovet İttifaqına alman qoşunları girəndən təxminən bir həftə sonra hərbi hissələr istisna olmaqla, Sovet Azərbaycanının siyasi işçilərinin ora girməsinə razılıq verildi. Təxminən 1000 nəfərə yaxın hazırlıqlı, vətənpərvər adam İrana göndərildi.

Bununla bağlı Mir Cəfər Bağırovun çıxışı var idi. Bu çıxış Cənubi Azərbaycan problemini dəyərləndir-

mək baxımından çox qiymətlidir. Çıxışda ziyalılara müraciət olunur ki, həmişə "Vətən! Vətən!" -deyirdiniz, indi Vətənin taleyini həll etmək üçün əlverişli bir məqam yetişib. Vətənə xidmət etməyin zamanıdır. Biz sizi ora ona görə göndəririk ki, bu millətin taleyi ilə bağlı məsələləri həll edəsiniz.

Doğrudan da bu adamlar İranda böyük fədakarlıqla çalışdılar və hətta orada "Vətən yolunda" adlı qəzet buraxmağa başladılar. Bu qəzet türk dilində nəşr edilirdi. Çoxlu nümunələr var ki, hətta qəzet yazıb-oxuya bilməyənlər belə bu qəzeti ciblərində saxlayır və onu qəzet oxuya bilən ziyalılardan birinə verərək oxutdururdular. Qəzetdə yszılanlara qu-laq asdıqca bu insanların gözləri yaşardı. Hətta qəzetdə nə yazılması belə onları o qədər də maraqlandırmırdı, sadəcə bu qəzetin türkçə çıxması insanların milli hissiyyatını toxunub onu oyadırdı.

1920-30-cu illərdə İran totalitarizmi son dərəcə sayğısız bir siyasət yeritmişdi. Onun başlıca hədəfi türk dili və insanların doğma dilinə münasibəti idi. Belə bir şəraitdə türkçə qəzet çıxması Cənub əhalisi üçün çox böyük hadisə idi.

Amma 1941-ci ilin noyabrında prosesi başa çatdırmaq mümkün olmadı. Çünki alman qoşunları artıq Moskvanın 30 km-nə gəlib çatmışdılar. Hətta paytaxtda olan bütün dövlət idarələri Kuybişev şəhərinə köçürülmüşdü. İndi artıq Sovet rəhbərliyinin qayğısı İran Azərbaycanı yox, özünün və paytaxtın müdafiəsi ilə bağlı idi. Ona görə də tədricən buradan çəkilib getməyə başladılar. 1942-ci ilin martında Cənubi Azərbaycana göndərilmiş siyasi işçilər geri qaytarıldı. Bu məsələ müharibədə böyük dönüş yaranana qədər dayandırıldı. 1944-cü ildə yenidən bu məsələyə qayıldı. Ümumiyyətlə, bir sıra tarixçilər 1944-cü il qayıdışını neftlə əlaqələndirirlər. Bir sıra tarixçilər isə bu mövqedədirlər: "Azərbaycan məsələsi Sovet rəhbərliyinin əlində neft məsələsinə təsir imkanı kimi istifadə edilirdi. Sovet rəhbərliyi Azərbaycan məsələsini həll etmək istəmirdi. Sadəcə olaraq, bu İrana təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunurdu".

Bu sahə ilə az-çox məşğul olan tədqiqatçı kimi deməliyəm ki, 1944-45-ci illərdə Sovet rəhbərliyinin İrana münasibətində iki xətt: neft və ərazi məsələsi xətti var idi.

Amma biz nəticəyə diqqət yetirdikdə ortaya belə bir sual çıxır: Niyə Amerika, Almaniya və ya Rusiyada tədqiqatçılar bu qənaətə gəlirlər? Bunun səbəbi var: Cənubi Azərbaycan məsələsində Sovetlər məğlubiyyətə uğradı. Amma böyük müharibədə qələbə çalmış bir dövlət regional münasibətlərdə məğlubiyyəti həzm edə bilmirdi. Ona görə 1946-cı ildə neft məsələsini qabartdılar. Neft konsepsiyasına qarşı neft cəmiyyəti haqqında müqavilənin imzalanmasına nail oldular ki, İrandan məğlub kimi çıxmasınlar. Böyük qələbənin nöqtəsini qoyan bir dövlətin məhəlli münasibətlərdə tamamilə ifşa olunmaq təhlükəsi var idi. Neft məsələsini ortaya atmaqla Sovetlər sanki qələbəyə nail oldu. Halbuki Sovet xüsusi xidmət orqanları 1946-cı ildə də yazırdılar ki, bunun gələcəyi yoxdur, çünki İran istədiyi vaxt bu müqavilədən imtina edə bilər. Bu məlumatlar əlində olmasına baxmayaraq, Sovetlər neft məsələsinə, neft haqqında konsepsiyaya üstünlük verirdi. O, bu müqavilənin fonunda dünya ictimaiyyətinin gözündə qalib kimi görünmək istəyirdi.

Mənə elə gəlir ki, dünya tarixşünaslığında da belə bir meyl yalnız bununla bağlıdır. Qərb ölkələrində

hər vaxt bu hərəkatın başının üstündə kommunizmin kölgəsi görünürdü. Əlbəttə, müəyyən dərəcə onlar haqlıdirlar - kommunizmin kölgəsi, yardımı var idi.

Amma gəlin məsələni ayrı müstəviyə keçirək.

Üstündən 50-60 il keçərdən sonra Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiya hadisələrini kim xatırlayır? Yəni bu gün dünya siyasəti, tarixi üçün bu sual yoxdur. Heç kəsin yadına düşmür ki, bunu Sovet İttifaqı, Stalin edib. Cənubdakı hərəkat məğlub olduğuna görə onun səbəblərini axtaranda bu neft konepsiyası və kommunist ideologiyası üzərində dayanırlar.

Cənubi Azərbaycanın özündə şərait yaranmasaydı, heç bir halda bu hərəkatı başlamaq mümkün deyildi. Analoji hərəkatı eynilə bu ssenari üzrə Sovet İttifaqı Türkiyənin şərq vilayətlərində də başlamaq istəyirdi. Heç nəyə nail olmadı. Çünki mühit, şərait yox idi. Cənubi Azərbaycanda isə şəraitin olması bu hərəkatın baş tutmasına səbəb oldu. İstər Səttarxan, istərsə də Xiyabani hərəkatı ilə müqayisədə 21 Azər hərəkatı həm məzmununa, həm mahiyyətinə, həm də milli qayəsinə görə irəli getmiş bir hərəkat idi. Bu hərəkatın məğzində, mahiyyətində milli ideya dayanırdı. Fərqi yoxdur bəlkə də bu milli ideyanın formasında Sovet ideoloji təsisatları müəyyən rol oynamışdı. Amma Sovetin nümayəndəsi kimi ideyanı orada daşıyanlar Həsən Həsənov, Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm və başqaları idi. Süleyman Rüstəmin tək cə "Dilimə dəymə" şeirinə 100-ə qədər nəzirə yazılmışdı. Bu şeir düz hədəfə dəymişdi!

Təbriz vəliəhdlərin məqamı olduğu halda, Rza şah diktaturası dövründə İranın onlarca adı şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Məktəbə, dilə, tarixə münasibət məsələsi, tarixin, mədəniyyətin inkar edilməsi əlbəttə ki, ciddi narazılıqlar doğururdu.

PIŞƏVƏRİ ƏN NADİR ŞƏXSİYYƏTLƏRDƏNDİR

Bir neçə kəlmə də liderlər haqqında bəzi mülahizələrimi demək istəyirəm.

Birincisi, bu yüksək auditoriyanın nəzər-diqqətinə çatdırmaq istəyirəm ki, haqqında çox fikirlər söylənmiş, məqalələr, kitablar yazılmış Seyid Cəfər Pişəvəri XX əsrdə Azərbaycanın yetişdirdiyi ən nadir şəxsiyyətlərdəndir. Bu məsələyə bizim birmənalı münasibətimiz olmalıdır. Moskvada toplanmış sənədlərdə 1929-cu ildən başlayaraq 1941-ci ilə kimi

onun zindanda olduğu, hətta Cəngəli hərəkatını izlədiyi dövrlə bağlı maraqlı məlumatlar var.

Bununla bərabər Pişəvəri Cənubdakı rəhbərlər işərisində Sovetləri ən yaxşı tanıyan şəxs idi. 1946-cı ilin aprelində Sovet qoşunlarının İrandan çıxmaq təhlükəsi müzakirə edildikdə bunları danışıq apardığı adamlara deyirdi.

Bir çox tarixçilər, xüsusilə bir sıra rus tarixçiləri son zamanlar belə bir ideya aşılamağa çalışırdılar ki, Pişəvəri oyunaq bir adamdır, Bağirovun əlaltısıdır. Çox qəribə olsa da, bir tarixçi heç bir istinad göstərmədən özünə rəva görərək yazır ki, "Bağirov istədiyi vaxt onu zirzəmiyə salıb döydürürdü".

Bu cür ifadələr tamamilə yanlışdır. Əvvəla, Bağirovun 1945-ci il dekabrın 31-də Pişəvəriyə çox maraqlı bir məktubu var. Bu məktubda deyilir: "Siz hakimiyyəti almısınız. İndi nə etmək istəyirsiniz: İran daxilində muxtariyyət, yoxsa müstəqil dövlət? Əgər muxtariyyət istəyirsinizsə onu, yox, müstəqil dövlət istəyirsinizsə onu əsaslandırın".

İki həftə sonra, 1946-cı il yanvarın 15-də Cənubi Azərbaycan rəhbərlərinin -Pişəvəri, Şəbüstəri və başqalarının birlikdə imzaladıqları və Bağirova ünvanladığı müstəsna əhəmiyyətli bir məktub var. Onlar yazırlar: "Biz İran daxilində Azərbaycanın muxtariyyətinin gələcəyinə inanmırıq. İran bu gün bu muxtariyyəti bizə verir. Ancaq sabah mərkəzi Tehran hökuməti gücləndikdən sonra verdiyi muxtariyyəti çox asanlıqla bizim əlimizdən alacaq. Biz başlanğıc üçün öz dövlətimizi müstəqil təsəvvür edirik. Bu müstəqil dövlətin adının Cənubi Azərbaycan Milli Demokratik Hökuməti qoyulmasını təklif edirik". Hətta nümunələr də gətirərək təklif edirdilər: "Bu, Sovetlərə yaxın olan Monqolustan tipli bir dövlət ola bilər". Ancaq onlar öz məktublarında bunu birinci mərhələ kimi göstərir və bidirirdilər ki, "bu mərhələni keçdikdən sonra Cənubi Azərbaycan Milli Demokratik Hökumətinin Şimali Azərbaycanla birləşməsinin tərəfdarıyıq. Biz azərbaycanlıların taleyini bu cür təsəvvür edirik, onların taleyini bu formada görürük və başladığımız bu hərəkatın nəticə etibarilə buna gətirib çıxaracağını hədəf kimi görürük".

Həmin məktuba əlavə olunmuş xəritələrdə Azərbaycanın sərhədləri təklif edilir. Xəritədə Azərbaycan Ənzəlidən başlanır, Qəzvin, Həmədan, İraq sərhədlərinə qədər, Türkiyə sərhədlərindən başlayaraq, Naxçıvana qədər göstərilir.

**İRANIN BAŞ NAZİRİ
QƏVVAM ƏS-SƏLTƏNƏNİN
MƏSƏLƏYƏ MÜNASİBƏTİ**

İranda o vaxtkı Baş nazir Qəvvam əs-Səltənə də Azərbaycanı ciddi mübahisələr doğuran şəxsiyyətlərdən biridir. Onun bu məsələyə münasibəti necə idi? Hamı belə hesab edirdi ki, Qəvvam ingilislərin adamı kimi hökumətə gəlib. Bu fikir tamamilə yanlış idi.

1944-cü ilin sentyabrında Kaptaradze başda olmaqla SSRİ-nin neft nümayəndə heyəti Tehrana getmişdi. O dövrdə İran məclisi xaricilərə neft konsepsiyası verməmək haqqında gizli şəkildə qanun qəbul etmişdi. Həmin heyətin tərkibində bu gün də yaşayan SSRİ Neft Sənayesi komissarının müavini Nikolay Baybakov da var idi. Qəvvam gizli şəkildə onunla görüşmüş və ona bildirmişdi ki, İran hökuməti sizi aldadır, o, Sovetlərə neft verməyəcək. Siz 40 günə yaxındır ki, buradasınız. Bundan sonra 40 gün qalsanız da, heç nə dəyişməyəcək. Onlar sizə qəti sözlərini deyə bilmirlər. Çıxış yolu odur ki, siz mənə Baş nazir təyin edin, mən də sizin tələblərinizi yerinə yetirirəm.

Dünya tarixşünaslığında ingilis adamı kimi təqdim olunan Qəvvam əs-Səltənə 1946-cı ilin yanvarında hakimiyyətə Sovetlərin nümayəndəsi kimi gəlmişdi. Gizli danışıqlarda Qəvvam nə qədər ki, öz siyasətini Moskva siyasəti üzərində qurmuşdu, Azərbaycana muxtariyyət verilməsinin tərəfdarı idi. Baş nazirin müavini Miletver Siruza demişdi ki, azərbaycanlılar nə istəyirsə verin. Ancaq ələ verin ki, mənim əleyhdarlarım bundan mənə qarşı istifadə edə bilməsinlər.

İran tarixşünaslığında çox pafosla deyilən bir fikir var: "Qəvvam Moskvaya getdi, Stalinə aldatdı, məsələni tamamilə həll edib gəldi". Bu, tamamilə yanlış bir fikirdir. Qəvvamın Moskva səfəri bütünlüklə iflasa uğramışdı. O, heç nəyə nail ola bilməmişdi.

(Yeri gəlmişkən, Qəvvamın Moskvaya səfərinin stenoqramı üstündən "qadağanlıq" möhürü götürüldükdən sonra hazırda Rusiyada saxlanılan bu nadir tarixi sənəddən ilk dəfə mən istifadə etmişəm).

Birinci müzakirə olunan məsələ bu idi: Stalin ona belə təklif etmişdi ki, nə qədər ki, bizim qoşunlar oradadır, sən şahı devir, hakimiyyəti ələ al, İranın prezidenti ol.

Qəvvam bu məsələyə razılıq vermişdi. Molotovla ikinci görüşdə nə fikirləşmişdisə, tədricən bu ideyadan imtina etmişdi. Hətta Molotovdan xahiş etmişdi

ki, biz Stalinlə danışıqlar apararkən iranlı tərcüməçi yox idi. İndi sizinlə danışıqlarda xahiş edirəm ki, iranlı tərcüməçi Həmid Səyyah iştirak etsin. Həmid Səyyahın yanında isə Stalinlə danışdığımız məsələlərə toxunulmasın. Amma Molotovla görüşlərdə o, bu söhbətdən imtina etmişdi. Molotov Stalinə hesabında yazırdı: "Qəvvam şahı devirməkdən imtina etdi". Stalin o hesabın üstünə uzununa bir söz yazıb: "Svoloçğ".

Bundan sonra fevralın sonu - martın əvvəlinə qədər bu danışıqlar davam etmişdi. Danışıqlar üç məsələ ilə bağlı idi: 1) Azərbaycan məsələsi; 2) Neft məsələsi; 3) Sovet qoşunlarının İranda çıxarılması məsələsi. Lakin heç bir məsələdə razılıq əldə olunmadı. Qəvvam tam əliboş geri döndü. Martın 9-da geri dönərkən Bakıya gəldi və iki gün burada qaldıqdan sonra İrana getdi. Qayıdan kimi birbaşa şahın qəbulunda, sonra isə Amerika səfirinin qəbulunda oldu.

Səfir həmin görüş barədə ABŞ Dövlət Departamentinə yazmışdı: "Qəvvam mənə dedi ki, sənəmlə müzakirə etdiklərimi şah deməmişəm. Ona görə də bu məsələlər gizli saxlanılır".

Qəvvamın ağılı onda idi ki, o, dünya siyasətinin dəyişikliklərini vaxtında tuta bilməmişdi. Moskva səfərindən sonra oriyentasiyanı dəyişmiş, Amerika siyasətini tutmuş, üzünü Vaşinqtona çevirmişdi. Bu artıq bir siyasətçi kimi onun ağılının itiliyindən irəliləyir, mahir, usta bir siyasətçi olduğundan xəbər verirdi. Bunu Qəvvamın özü də bilirdi...

Professor Hamlet İSAXANLI:

-Cəmil müəllim, bəlkə Moskva onu ələ ala bilmədi, istədiyini edə bilmədi deyə o, siyasətini dəyişdi...

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

-Yox! Sadəcə olaraq, hadisələrin sonrakı gedişi, Vaşinqtonun dirənişi onları geri çəkilməyə məcbur etdi.

AMERİKASAYAĞI ŞANTAJ SİYASƏTİ

Burada bir məlumatı da sizin diqqətinizə çatdırmaq istəyirəm. 1946-cı ilin mart ayında Amerika səfiri yazırdı: "İranda ələ bir vəziyyət yaranmışdı ki, bu gün-sabah Təbriz Xalq Qoşununun və onların işəri-sində olan Sovet zabitlərinin hücum edib Tehrani tutacağını gözləyirdilər".

Martın 2-də vaxt tamam oldu, amma Sovet qoşunları çıxmadı. Hərbi texnika, ordu yük maşınlarına yükləndi. Diplomatlar onların Sovet sərhədinə gedəcəyini düşünsələr də, maşınlar şimala doğru hərəkət etməyə başladı.

Bu hadisələrin baş verdiyi vaxtlarda ABŞ səfiri Dövlət katibinə yazırdı: "Şah və Baş nazir paytaxtdan qaçmaq istəyirlər. Əgər bunlar paytaxtdan qaçsalar, biz onlara müşayiətçi verəkmi?"

Yəni Tehranda vəziyyət o qədər gərgin idi ki, onlar hətta paytaxtı qoyub qaçmağı düşünürdülər. Bu məqamda ABŞ ortaya çıxdı. Sovet qoşunlarının martın 2-də İranı tərk etmədiyini görən Trumen martın 5-də Stalinə belə bir nota göndərdi: "Biz ümid edirik ki, siz üzərinizə götürdüyünüz öhdəlikləri yerinə yetirəcəksiniz". Lakin bu notaya heç bir cavab verilmədi və bu, Vaşinqtonu daha da həyəcanlandırdı.

Martın 7-8-də Ağ Evdə gizlin bir müşavirə çağırıldı. Bu müşavirədə məruzəçi Dövlət katibi Ceyms Birns idi və burada Sovetlərə olan münasibətlər köklü surətdə müzakirə edildi. Müzakirə zamanı Birns demişdi: "Biz Şərqi Avropada Sovetlərə yetərinçə güzəştə getmişik. Bu məsələdə biz Sovetlərə heç bir güzəştə gedə bilmərik. Heç bir halda biz Sovetləri Yaxın Şərqi neftlə zəngin rayonlarına buraxmamalıyıq. Azərbaycan məsələsi ərazi məsələsi deyil, neft məsələsidir. Ona görə də nəyin bahasına olursa-olsun Sovetləri buradan qovub çıxarmalıyıq". Yekun belə oldu: "Fəqət Sovetləri buradan çıxarmağa bizim yetərinçə gücümüz yoxdur. Bizim həmin regionda lazımı qədər ordumuz, kommunikasiyalarımız, bazalarımız yoxdur".

Bu müzakirələrin gedişində məşhur Amerika sovetoloqları iştirak etdilər (Onlardan bəziləri, məsələn, Çarlz Bobber sonra SSRİ-də səfir oldu). Çarlz Bobber belə bir təklif verdi: "Bu dəqiqə ABŞ-ın əlində olan ən böyük ordu, ən böyük silah atom silahıdır. Niyə bu məsələdən istifadə olunmasın?"

Buna Amerika siyasətində şantaj siyasəti deyilir. Bobber təklif etdi ki, SSRİ-nin xarici işlər naziri Qromiko Ağ Evə çağırılsın və ona dəqiq şəkildə bildirilsin ki, 48 saat ərzində Sovet qoşunları İran Azərbaycanından çıxmırsa, biz Sovet İttifaqının müxtəlif coğrafi nöqtələrinə hərbi-nüvə zərbələri endirəcəyik. Düzdür, bu gün həmin faktların olub-olmamasını yetərinçə təsdiq edən sənədlər nə Amerikada, nə də Rusiyada tapılıb.

Belə bir məlumat da var ki, 1957-ci ildə Trumen "New York Times" qəzetinə müsahibə verib və bu

əhvalatı belə xatırladı: "O vaxt İranda Stalinlə danışıqlar zamanı mən onu atom silahı ilə hədələdim, o, məni başa düşdü".

Ancaq bu da maraqlıdır ki, bir gün sonra Trumen təkzib verdi.

"ƏFQANISTANDA AZƏRBAYCAN ANALOQU"

İkincisi, Sovet qoşunları Əfqanıstana girəndə, 1979-cu ildə senator Ceksonun "Times" jurnalında "Əfqanıstanda Azərbaycan analoqu" adlı bir məqaləsi çıxıb. Məqalənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, 1946-cı ildə Trumen necə hərəkət etdisə, hazırkı Amerika rəhbərliyi də eyni cür hərəkət etməlidir.

1946-cı ildə Sovet qoşunlarının təcili olaraq İrandan çıxarılması haqqında əmr verildi. Bu, evakuasiyaya bənzəmədi. Çünki evakuasiya üçün müəyyən vaxt verilir.

Hətta əmrə bəzi ərazilər xüsusi qeyd edilib və həmin məntəqələrin həmin gün tərk edilməsi göstərilib.

Qoşunların çıxması Təbriz liderlərinə son dərəcə ağır təsir göstərdi. Sovet nümayəndələri ilə görüşlərdə Pişəvəri, Cavid, Şəbüstəri, Mirzə İbrahimov, Ağasəlim Atakişiyev və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədr müavini Eyyub Səlimov iştirak edirdilər. Həmin görüşdə bu məlumatı dinləyəndən sonra Pişəvəri demişdi: "Gedin rəhbərlərinizə deyin ki, onlar çox vicdansız adamlardır. Başımıza müsibətlər açdınız. Mən sizi tanıyırdım. Amma öz xalqımın düşdüyü ağır vəziyyət məni bu siyasətə qoşulmağa məcbur etdi".

Buradan da görünür ki, Pişəvərinin əsas məqsədlərindən biri Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsi idi. Bəs bu gətirib nəyə çıxardı?

STALİNİN PİŞƏVƏRİYƏ RƏSMİ MƏKTUBU

Demək olar ki, biz həmin dövrdə milli hərəkat liderləri ilə Moskvanın münasibətlərini araşdırıb yoxlasaq, Stalin onlardan heç birinə şəxsi məktub yazmayıb. Amma bu tənqid o qədər ciddi idi ki, mayın 8-də Stalin Pişəvəriyə rəsmi məktubla müraciət etdi. O, məktubunda nəticələri izah etməyə çalışırdı. Stalin məktubda özü haqqında da bir az tərifli sözlər deyir, hətta özünü Şərqdə milli azadlıq inqilabının yaradıcılarından biri kimi qələmə verirdi. Sonra isə öz hərəkətlərinə bəraət qazandırmaq istəyirdi.

Nəhayət, 1946-cı ilin payızında vəziyyət gərginləşirdi. Əslində bu Bağirov -Pişəvəri münasibətləri

nin göstəricisi idi. Sovet səfirliyi və konsulluğu Pişəvəri haqqında Moskvaya son dərəcə yanlış məlumatlar verirdi. Həmin dövrdə də hakimiyyətdə olanlar arasında münaqişəyə zəmin yaranmışdı. Mir Cəfər Bağırov Mirzə İbrahimova yazırdı: "Bu adamlar başa düşməlidirlər ki, xalq Pişəvəri ilə birlikdədir. Bu adamlar başa düşməlidirlər ki, zaman Pişəvəri adını simvola çevirib. İstəsələr də, istəməsələr də onlar Pişəvəri ilə hesablaşmalıdırlar. Pişəvəri XX əsrdə son dərəcə nadir adamlardandır. Biz bunu düzgün qiymətləndirməliyik".

Görünür, Bağırovun əlində müəyyən informasiya var idi. Ona görə də Mirzə İbrahimova yazır ki, Pişəvəriyə çatdır, mühafizəçiləri ilə ehtiyatla davransın.

Düzünü deyim ki, mən sənədləri izləyəndə həтта məsələyə münasibətdə belə Bakı rəhbərliyi ilə Moskva rəhbərliyi arasında böyük fikir ayrılığı olduğunu görə bildim. Məsələn, 1946-cı ilin dekabrına qədər Bakı rəhbərliyi elə bilirdi ki, fəvqəladə bir vəziyyət yarananda Təbrizə kömək etmək olar. Ona görə də Tehran qoşunları Təbrizin üzərinə gələndə Pişəvəri yazır ki, burada vəziyyət böhranlı vəziyyətə çatıb. Xahiş edirik, əlimizdə olan vasitələrdən, Bakı dairəsinin silah və sursatından istifadə etməklə Təbrizə kömək etməyimizə icazə verin. Onların 276

nəfər gənc zabiti bizim kurslarda oxuyur. Onlar üçün artıq vətənlərinə xidmət etmək məqamı yetişib. Onları öz ölkələrinə göndərməyimizə icazə verin. Amma Moskva mənəvi yardımdan başqa heç bir köməklik göstərə bilməyəcəyini bildirdi və bilavasitə Stalinin imzası ilə sənəd göndərildi.

Bu soyuq müharibənin ilk vaxtlarında Sovetlər məğlub oldu. 1946-cı ilin dekabrında - Azər ayının 21-də bu hərəkət məğlubiyyətə uğradı.

Təbrizdəki qələbə münasibəti ilə həтта İran hakimiyyəti ziyafət verdi. Bunu özünün və Amerikanın qələbəsi adlandırdı. Bugünkü Amerika - İran qarşıdurması tarixin qəribə paradoksudur. Hər halda İran öz ərazisini qoruyub saxladığına görə Amerikaya minnətdar olmalıdır. Amerikanın Dövlət katibi Azərbaycanlılara dil, mədəniyyət haqqı verilməsini qeyd etmişdi. İran hökumətinə demişdi ki, əgər siz bunu onlara verməsəniz, bu müzakirə beynəlxalq müzakirəyə çıxarılanda Azərbaycan tərəfi haqlı tərəf sayılacaq. Bu məsələdə Amerika mədəni muxtariyyətin tərəfdarı idi. Amma İran siyasi dairələri buna hazır deyildilər.

QALANIN DİVARLARINA QANLARI İLƏ "YAŞASIN AZƏRBAYCANI!" YAZMIŞDILAR

Bu hərəkətdən artıq 60 ildən çox zaman keçir. Bunun haqqında müxtəlif münasibətlər ortaya qoyulub - hadisələr haqqında həqiqətə uyğun olan yazılarla yanaşı, böhtan xarakterli yazılar da yazılıb. Amma mənim yanaşmam belədir ki, biz azərbaycanlılar üçün bu mövzu son dərəcə həssas mövzudur. Xüsusilə bu gün Güney Azərbaycanda gedən proseslərin fonunda keçmişə dönüş o nöqtəyə-nəzərdən olmalıdır ki, onlar öz babalarının bu millətin azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizə apardığına əmin olsunlar. Şərq insanının özünü fəda etmək üsulları son dərəcə qəribədir. Bu, bütünlüklə Təbriz hərəkətinə münasibətdə özünü göstərdi. Məsələn, Ərk qalasında axıra qədər beş nəfər fədai qalır. Onlar sona qədər vuruşurlar. Görün ideya bunlara nə dərəcədə hakim kəsilmişdi ki, qalanın divarlarına qanları ilə "Yaşasın Azərbaycan!" yazmışdılar.

General Kəbirini və digər fədailəri dar ağacının qarşısına aparanda bu insanlar milli ideya uğrunda ölümün gözünün içərisinə dik baxırlar. Boynuna kəndir salınan adam deyir ki, mənim övladımı gizlədin, başıma gələnləri ona deyərsiniz, o, mənim inti-

qamımı alar. İnsanlar bunu dar ağacının önündə deyirdilər! Mən bunu bir fransız inqilabının tarixini oxuyanda görmüşdüm, bir də burada gördüm. Mənə elə gəlir ki, o psixoloji mühit öyrənilməlidir. Ümumiyyətlə, mənə, biz bu məsələ ilə bağlı ilk addımları atmışıq. Bu məsələlərin çoxlu qaranlıq tərəfləri var. İnanın ki, bu mövzuda onlarla tədqiqat aparmaq olar. İşlənilməmiş sənədlər, arxivlər, fondlar açıldıqca nə qədər yeni-yeni məlumatlar üzə çıxır...

Deyəsən mənə ayrılmış vaxtdan bir az artıq danışdım. Çox sağ olun! Suallarınız olsa, cavab verməyə hazırım.

HƏRƏKATIN MƏĞLUBOLMA SƏBƏBLƏRİ

Professor Hamlet İSAXANLI:

- Çox sağ olun, Cəmil müəllim!

Çox ləzzətlə, konseptual danışdınız. Hamı da ləzzətlə qulaq asırdı, heç kimin səsi çıxmırdı. Çox təşəkkür edirəm!

İndi çoxlu suallar olacaq. Mənim iki sualım var. Şübhəsiz ki, bu azadlıq hərəkatı dediyimiz məsələ həmişə romantika ilə doludur və biz onu olduğundan bir az da romantikləşdiririk. Amma mənə bu məsələ maraqlandırır: "Azərbaycan məsələsi" ilə ürayimizdən keçənlərə uyğun məşğul olan tarixçilər deyirlər ki, hərəkatın məğlubolma səbəblərindən biri də onun xalq hərəkatına çevrilməməsi idi. Düşünən adamlar əhalinin az hissəsini təşkil edirlər. Onlar inqilabı hazırlayırlar. Burada hərəkatı bir tərəfdən Sovetlər, şimaldan getmiş azərbaycanlılar, bir də oradakıların bir qismi təşkil edirdi. Amma deyirlər ki, bir neçə səbəbə görə bu, xalq hərəkatına çevrilmədi. Din İranda həssas mövzudur, bu gün də belədir. Məsallər göstərirdilər ki, bu hökumətin siyasəti dinə sovetşayağı münasibət bəsləməkdə idi. O dövrdə birdən-birə Sovet İttifaqındakına bənzər dinə etinasız görünən çoxlu dünyəvi addımlar atılmağa başlanmışdı.

İkincisi, kolxoz qurulanda camaatın əlindən buğdanı alırdılar ki, şəhərə lazımdır. Orada da belə işlər etdilər. Tacirlərin mallarının müsadirəsi ilə bağlı da əhvalatlar olmuşdu.

Tehrandan Sovet qoşunları gedəndə hərəkatçılar müqavimət göstərmək istəsələr də, alınmadı. Çünki camaat artıq onları istəmirdi. Bu barədə nə deyə bilərsiniz?

TƏBRİZ MEYDANINDAKI SAATI DA MOSKVA VAXTI İLƏ DÜZƏLTMİŞDİLƏR

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

-Birincisi, camaat barədə. Kəsrəvinin çox maraqlı bir fikri var: "Təbriz meydanlarında Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin bəlağətli çıxışlarını dinləyib əl çalmaqdan yorulmayan camaat çeyxin cənazəsini Təbriz küçələrində dolandıranda da əl çalırdılar". Əlbəttə, o, bunu ola bilər ki, bir az məcazi mənada işlədib.

Yeri gəlmişkən, səbəblər yalnız məğlub olduqda araşdırılır. Məsələn, Stalin deyir ki, Sovet xüsusi xidmət orqanları Salamulla Cavid haqqında qəribə şeylər hazırlamışdılar. Sovetlər öz məğlubiyətini üzərinə qoymağa adam axtarırdılar. Ona görə Salamulla Cavid tapdılar ki, guya şahla əlbir olub. Tamamilə yanlış məlumat idi. O məlumatların heş biri özünü doğrultmur. Arxivlər açılır, ancaq o barədə heç bir sənəd yoxdur.

1956-cı ildə Tudə Partiyasının rəhbərlərindən biri Məryəm Firuz Sovetlərin İrandakı siyasətinə dair çox geniş bir arayış yazmışdı. Məryəm Firuz yazırdı: "Azərbaycandakı milli hökumətin məğlubiyətinin səbəblərindən biri o idi ki, onlar hərbi formalarına Sovet ulduzları taxmışdılar və bu Sovet ulduzlarına münasibət birmənalı deyildi. Təbriz meydanındaki saati da Moskva vaxtı ilə düzəltmişdilər".

Həmin il yeganə il idi ki, Azərbaycanda toplanan vergilərin 75%-i Azərbaycanın özünə qaldı. Bu hökumət millətə o qədər yaxın idi ki, tezliklə valideynsiz uşaqları saxlamaq üçün "Pərvəriş Evləri" ("Uşaq Evləri") açmışdılar. Hər iki valideynindən yetim qalmış uşaqları buraya toplamışdılar.

Onu da deyim ki, müsadirələr də var idi. Amma bu müsadirələr əmlakını qoyub Tehrana və İranın digər yerlərinə gedərək orada Azərbaycan əleyhinə mitinqlər keçirənlərin, həmin mitinqlərdə çıxış edənlərin mallarına yönəlmişdi.

İnqilablar zamanı bu cür halların olmayacağına heç kim zəmanət verə bilməz. O hərəkat lazımı nəticəni vermədiyinə görə, bu gün o cür söhbətlər qabardılır. Halbuki inqilab istənilən nəticəni versəydi, indi heç kim elə şeylər haqqında düşünməyəcəkdi.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, İkinci Dünya müharibəsindən sonra müstəqillik əldə etmiş kiçik dövlətlərə diqqət yetirsək, onların hərəkatlarının hər hansı bir böyük dövlət tərəfindən müdafiə olunduğunu görürük. Bu, Afrikada da belə olub, Latın

Amerikasında da. Tale elə gətirdi ki, Cənubi Azərbaycanı baş vermiş hərəkətdə böyük dövlətlərdən birinin hədələri müqabilində digər böyük bir dövlət bu hərəkəti müafiə etməkdən imtina etdi.

NEFT KONSEPSİYASI HAQQINDA

Professor Hamlet İSAXANLI:

-Çox sağ olun, Cəmil müəllim!

Mənim ikinci sualım çıxışınızda üzərində çox durduğunuz neft konsepsiyası haqqındadır. Tarixçilərdə belə bir fikir var ki, Sovetlər belə ekstremal vəziyyətdə Cənubi Azərbaycandan getməsəydilər, Qərblə və Amerika ilə münasibətlər tam korlanacaqdı. Məsələnin məğzində neft durdusa, Azərbaycanın (İran Azərbaycanının) nefti yox idi. Hərəkət baş tutsa idi, neftin əsas hissəsi İran tərəfdə qalacaqdı və onlar Amerika ilə daha da yaxınlaşacaqdı. Sovetlərin əli İran neftindən tamam çıxacaqdı. Ona görə neftin naminə nəyi isə qurban vermək lazım idi...

SOVET SİYASƏTİ PROQNOZLAR ÜZƏRİNDƏ QURULMAMIŞDI

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

-Burada siyasətdən daha çox başqa şeylər ortaya çıxır. Sənədlər təsdiq edir ki, Sovetlər Cənubi Azərbaycandan çıxanda amerikalılar bu plana güldülər. O mənada güldülər ki, biz onları şantaj etdik, onlar da qorxub qaçdılar. Molotov bunu öz yazılarında qeyd edir. O yazır: "Stalində bir iş prinsipi var idi - həmişə deyirdi: "Təzyiq et! Təzyiq et!" Məsələ mürəkkəbləşəndə isə deyirdi: "Çəkil!" Bizi həmişə çətin vəziyyətdə qoyurdu".

Amerika siyasətindən fərqli olaraq, o dövrün Sovet siyasəti proqnozlar üzərində qurulmamışdı. Ekspertlər yazırdı: "Biz Siyasi Büronun iclasında oturub razılığa gəldik ki, siyasət belə olacaq. Stalin getdi, danışıqlarda tamam başqa mövqedən çıxış etdi". Göründüyü kimi əvvəlcədən hesablanmış, düşünülmüş siyasət yox idi.

1957-ci ilin iyun plenumu Molotov, Kaqanoviç və Malenkovun vurulması ilə bağlı idi. Xruşşov Molotovu günahlandırmaq istəyirdi. Deyirdi: "İrana girdiniz, əhalini qaldırdınız. Müdafiə etmək, vuruşmaq lazım gələndə isə dovşan kimi qorxub qaçdınız."

Amma mən sizin sualınıza cavab olaraq onu deyim ki, əhalinin xeyli hissəsi bu dözülməz şəraitdən narahat idi. Amma bu hökumət əhalinin öz hökuməti idi.

PIŞƏVƏRİNİN ÖLÜMÜ HAQQINDA ŞÜBHƏLİ MƏQAMLAR

Cudi TƏBRİZİ:

-Cəmil müəllim, çox təşəkkür edirik!

Bizi xəyalən Təbrizə apardınız. İnşallah, o gün olsun ki, Təbrizə rahat gedib-gələ bilək.

Hamlet müəllimin sözüne münasibət bildirmək istərdim. "Aran" sözü bizim ədəbiyyatımızda, folklorumuzda həmişə istifadə olunub. Biz Təbrizdə də bu sözlə bağlı xeyli mübahisələr etmişik. Biz həmişə "arana getmək", "dağa getmək" ifadələri işlətməmişik. Mən bu kəlməyə xüsusi diqqət yetirməsini istərdim. Çünki bu, kimlərsə siyasi oyunudur. Fars şovinistləri "Tarixi-zəbani-dastani-Azərbaycan" kitabına isnad edərək deyirlər ki, ora Azərbaycan deyil, Arandır.

Mənim Cəmil müəllimə bir sualım var: Tarixin çox şübhəli məqamlarından olan Pişəvərinin ölümü haqqında sizin fikrinizi bilmək istərdim. Belə deyirlər ki, onu öldürüblər...

AVTOMOBİL QƏZASINI SSRİ HƏRBİ KƏŞFİYYATI TÖRƏDİB

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

-Mənim fikrimcə, həqiqətən Pişəvərinin öldürüblər. Amma bu, Azərbaycan rəhbərliyi ilə bağlı deyil. Bu məsələ 1956-cı ildə Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsində üzə çıxdı. Bağırova qarşı irəli sürülən ittihamlardan biri də Pişəvərinin öldürülməsi idi. Ancaq məsələ müzakirə ediləndə Bağırov dedi: "Yaxşı olardı ki, o məsələni Moskvadakı yoldaşlardan soruşasınız". Ona görə də Bağırova qarşı irəli sürülən ittihamlardan yalnız bu öz təsdiqini tapmadı. Yekun sənəddə də bu, öz əksini tapmayıb.

II Dünya müharibəsindən sonra bir sıra siyasi liderlərə münasibətdə Mir Cəfər Bağırov 1930-cu illərin metodlarından imtina etmişdi. O illərdə adamları çox rahat güllələyirdilər. Amma II Dünya müharibəsindən sonra artıq bunu təsadüfi hadisələr üzərinə keçirdilər. Bunun da ən rahat yolu avtomobil qəzaları idi. Bu, tək cə Pişəvəriyə münasibətdə deyildi. Vaxtilə keçmiş xarici işlər naziri Maksim Niklinkə, Urumçidə Azərbaycan hadisələrinə bənzər hadisələrin iştirakçısı olmuş Apresyan Gürcüstan yolunda öldürüldü. Bu cür faktlar çoxdur.

İmam Mustafayev hakimiyyətə gəldikdən sonra

onun Uslova bir məktubu var. 1954-cü ildə yazılmış bu məktub Azərbaycan Demokrat Partiyası və iranlı mühacirlər haqqındadır. Orada bir epizod verilib ki, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvəri çox şübhəli formada avtomobil qəzasına düşüb.

Bir qayda olaraq, Sovet İttifaqı o tipli hadisələrə çox ciddi reaksiya verirdi. Bu hadisəyə isə heç bir münasibət bildirilmədi. Üstəlik Azərbaycan DTK-çıları həmin avtomobil qəzasının istintaqını aparırdılar. O tipli istintaqı aparın adam, mənə elə gəlir ki, rütbəsinə artırmaq üçün çalışırdı. O istintaqı aparın adam rütbəsinin artırılması üçün SSRİ DTK-sına dəvət olundu. Amma o da naməlum şəraitdə orada öldü.

Pişəvərinin avtomobil qəzasına salınması isə bir məqamdır. Onun SSRİ hərbi kəşfiyyat tərəfindən törədilməsi daha inandırıcıdır.

Pişəvərinin köməkçisinin 1956-cı ildə yazdığı bir sənəd var. O, bu sənəddə avtomobil qəzasının necə baş verdiyini təfəsilatı ilə yazır. Avtomobil qəzasının da təsadüfi olmadığını qeyd edir. Ancaq onun məktubuna heç bir reaksiya verilmir...

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA AZADLIQ HƏRƏKATI BAŞ TUTSAYDI...

Professor Eldar İSMAYILOV:

-Cəmil müəllim, Pişəvərinin xarakterinin çox maraqlı cəhətləri var. Amma hər halda qətiyyətlə deyə bilərəm ki, o imkanlardan lazımcına istifadə olunmadı.

Bu gün İranda baş vermiş həm azadlıq, həm demokratik hərəkatdan söhbət getdi. Məncə, daha çox kommunist hərəkatından söhbət gedə bilər. Buna bir az ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Qərbi Ukraynadan, Qərbi Belarusiyadan danışırıq. Həqiqətən ona oxşar hadisələr idi. "Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı" ifadəsini işlədərkən o hərəkat baş tutsaydı, oradakıları nələrin gözlədiyini də düşünməliyik. Bilirsiniz ki, Qərbi Ukraynada 1942-ci ildə və müharibədən sonra on millərlə adam sürgün edildi, minlərlə adam güllələndi. Cənubi Azərbaycan əhalisini də çox böyük müsibətlər gözləyirdi. Profilaktik məqsədlərlə əhalinin böyük bir hissəsi repressiyaya məruz qalacaqdı. Hərəkat zamanı da bu cür repressiyalar baş verirdi. Biz bu məsələni bir qədər unutmuşuq.

Azərbaycanı ikinci bir bəla da gözləyirdi. O dövrdə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi işləmiş Hə-

sən Seyidov xatirələrində yazırdı: "Bu məsələ həll olunsaydı, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan Ermənistanı, Zaqatala-Qax bölgəsi isə Gürcüstana veriləcəkdi". O dövrdə Qarabağ məsələsinin qabardılması təsadüfi deyildi. Siyasi Büro kömək haqqında qərar qəbul edəndə də bu məsələ var idi.

Əlbəttə, onların niyyəti çox nəcib idi. Amma mən inanmıram ki, Pişəvərinə güllələmək mümkün deyildi...

TERRORÇULARIN SAYI 21 NƏFƏRDƏN ÇOX DEYİLDİ

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

-Orada bir neçə məsələ var idi. Əvvəla, dediyiniz kütləvi repressiyalara hələ gəlib çıxa bilmədi. Hərəkatın xarakteri başqa idi. Mənim yanaşmam belədir ki, bu, sol təmayüllü milli hərəkat idi. Mənim fikrimcə, biz bu hərəkata belə yanaşmalıyıq. Hərəkatın mahiyyəti, məzmunu, gedişi bunu deməyə əsas verir. Sizin qeyd etdiyiniz repressiyaları həyata keçirən cəza dəstələri fəaliyyət göstərirdi.

Amma Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsindən Cənubi Azərbaycana göndərilən qrupda terrorçuların sayı 21 nəfərdən çox deyildi. Onlar imkan daxilində açıq terrordan yan keçməyə çalışırdılar. Onların qarşısına sərt şəkildə müqavimət göstərənləri aradan götürmək vəzifəsi qoyulmuşdu.

Amma bir şeyi nəzərə almalıyıq ki, hökumətlə əməkdaşlıq etmiş zənginlər heç nə itirmədilər. Məsələn, hökumətə 26 tacirin belə bir müraciəti var idi: "Biz uzun müddət Rusiya ilə ticarət etmişik. İşə elə qurun ki, istehsal dayanmasın".

İKİ GÖRÜŞ ARASINDAKI DƏYİŞİKLİYİN SƏBƏBİ

Şahin MUSTAFAYEV (tarixçi alim):

-Cəmil müəllim, təşəkkür edirik!

Həmişəki kimi böyük zövqlə qulaq asdıq.

Qəvamla bağlı mənim bir sualım var. Deyirsiniz ki, Qəvvam əs-Səltənə tamamilə Sovet oriyentasiyalı adam olmuş və onu Sovetlər hakimiyyətə gətirmişdi. O, Moskva səfərinə gəlib Stalinlə görüşsəkən, Sovetlərin bütün tələb və təkliflərini yerinə yetirməyi qəbul edib. Molotovla görüşəndə isə mövqeyini tamamilə dəyişir, birdən-birə sanki Amerika oriyentasiyalı bir çəxsə dönür. İki görüş arasında bu qədər dəyişikliyə səbəb nə oldu?

onun Uslova bir məktubu var. 1954-cü ildə yazılmış bu məktub Azərbaycan Demokrat Partiyası və iranlı mühacirlər haqqındadır. Orada bir epizod verilib ki, Azərbaycan Demokrat Firqəsinin rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvəri çox şübhəli formada avtomobil qəzasına düşüb.

Bir qayda olaraq, Sovet İttifaqı o tipli hadisələrə çox ciddi reaksiya verirdi. Bu hadisəyə isə heç bir münasibət bildirilmədi. Üstəlik Azərbaycan DTK-çıları həmin avtomobil qəzasının istintaqını aparırdılar. O tipli istintaqı aparın adam, mənə elə gəlir ki, rütbəsinə artırmaq üçün çalışırdı. O istintaqı aparın adam rütbəsinin artırılması üçün SSRİ DTK-sına dəvət olundu. Amma o da naməlum şəraitdə orada öldü.

Pişəvərinin avtomobil qəzasına salınması isə bir məqamdır. Onun SSRİ hərbi kəşfiyyat tərəfindən törədilməsi daha inandırıcıdır.

Pişəvərinin köməkçisinin 1956-cı ildə yazdığı bir sənəd var. O, bu sənəddə avtomobil qəzasının necə baş verdiyini təfəssilatı ilə yazır. Avtomobil qəzasının da təsadüfi olmadığını qeyd edir. Ancaq onun məktubuna heç bir reaksiya verilmir...

CƏNUBİ AZƏRBAYCANDA AZADLIQ HƏRƏKATI BAŞ TUTSAYDI...

Professor Eldar İSMAYILOV:

-Cəmil müəllim, Pişəvərinin xarakterinin çox maraqlı cəhətləri var. Amma hər halda qətiyyətlə deyə bilirik ki, o imkanlardan lazımcına istifadə olunmadı.

Bu gün İranda baş vermiş həm azadlıq, həm demokratik hərəkatdan söhbət getdi. Məncə, daha çox kommunist hərəkatından söhbət gedə bilər. Buna bir az ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Qərbi Ukraynadan, Qərbi Belarusiyadan danışırıq. Həqiqətən ona oxşar hadisələr idi. "Cənubi Azərbaycanda azadlıq hərəkatı" ifadəsini işlədərkən o hərəkat baş tutsaydı, oradakıları nələrin gözlədiyini də düşünməliyik. Bilirsiniz ki, Qərbi Ukraynada 1942-ci ildə və müharibədən sonra on millərlə adam sürgün edildi, minlərlə adam güllələndi. Cənubi Azərbaycan əhalisini də çox böyük müsibətlər gözləyirdi. Profilaktik məqsədlərlə əhalinin böyük bir hissəsi repressiyaya məruz qalacaqdı. Hərəkat zamanı da bu cür repressiyalar baş verirdi. Biz bu məsələni bir qədər unutmuşuq.

Azərbaycanı ikinci bir bəla da gözləyirdi. O dövrdə Azərbaycan KP MK-nın ikinci katibi işləmiş Hə-

sən Seyidov xatirələrində yazırdı: "Bu məsələ həll olunsaydı, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan Ermənistanına, Zaqatala-Qax bölgəsi isə Gürcüstana veriləcəkdirdi". O dövrdə Qarabağ məsələsinin qabardılması təsadüfi deyildi. Siyasi Büro kömək haqqında qərar qəbul edəndə də bu məsələ var idi.

Əlbəttə, onların niyyəti çox nəcib idi. Amma mən inanmıram ki, Pişəvərinə güllələmək mümkün deyildi...

TERRORÇULARIN SAYI 21 NƏFƏRDƏN ÇOX DEYİLDİ

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

-Orada bir neçə məsələ var idi. Əvvəla, dediyiniz kütləvi repressiyalara hələ gəlib çıxa bilmədi. Hərəkatın xarakteri başqa idi. Mənim yanaşmam belədir ki, bu, sol təmayüllü milli hərəkat idi. Mənim fikrimcə, biz bu hərəkata belə yanaşmalıyıq. Hərəkatın mahiyyəti, məzmunu, gedişi bunu deməyə əsas verir. Sizin qeyd etdiyiniz repressiyaları həyata keçirən cəza dəstələri fəaliyyət göstərirdi.

Amma Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsindən Cənubi Azərbaycana göndərilən qrupda terrorçuların sayı 21 nəfərdən çox deyildi. Onlar imkan daxilində açıq terrordan yan keçməyə çalışırdılar. Onların qarşısına sərt şəkildə müqavimət göstərənləri aradan götürmək vəzifəsi qoyulmuşdu.

Amma bir şeyi nəzərə almalıyıq ki, hökumətlə əməkdaşlıq etmiş zənginlər heç nə itirmədilər. Məsələn, hökumətə 26 tacirin belə bir müraciəti var idi: "Biz uzun müddət Rusiya ilə ticarət etmişik. İşlə elə qurun ki, istehsal dayanmasın".

İKİ GÖRÜŞ ARASINDAKI DƏYİŞİKLİYİN SƏBƏBİ

Şahin MUSTAFAYEV (tarixçi alim):

-Cəmil müəllim, təşəkkür edirik!

Həmişəki kimi böyük zövqlə qulaq asdıq.

Qəvamlı bağlı mənim bir sualım var. Deyirsiniz ki, Qəvamlı əs-Səltənə tamamilə Sovet oriyentasiyalı adam olmuş və onu Sovetlər hakimiyyətə gətirmişdi. O, Moskva səfərinə gəlib Stalinlə görüşsəkən, Sovetlərin bütün tələb və təkliflərini yerinə yetirməyi qəbul edib. Molotovla görüşəndə isə mövqeyini tamamilə dəyişir, birdən-birə sanki Amerika oriyentasiyalı bir çəxsə dönür. İki görüş arasında bu qədər dəyişikliyə səbəb nə oldu?

Professor Cəmil HƏSƏNLİ:

-Qəvvam yaşlı bir adam idi. Bir şeyi qeyd edim ki, hansı nazir Sovet tərəfi ilə görüşürdü, yaxınlaşırdısa, söhbət onun Baş nazir təyin edilməsindən gedirdi. Bu, İran siyasətində özünü göstərən birmənalı amil idi. Bu da onunla əlaqədar idi ki, o vaxt hökumət böhranını Sovetlər yaradırdı. Bu cür "böhran siyasəti" ingilislərin əlindən Sovetlərin əlinə keçmişdi. Bu nazirlər də başa düşürdülər ki, Baş nazir olmaq üçün Sovetlərlə yaxınlaşmaq lazımdır. Qəvvam da yetərinə ağıllı adam olduğuna, bunu başa düşdü-yünə görə, Sovetlərin bu siyasətində oynamağa başladı.

Burada maraqlı bir məqam var: Qəvvam 1946-cı il fevrlin 19-dan martın 20-nə kimi Moskvada oldu. Sovet rəhbərləri ilə danışanda özü üçün lazımı nəticələr çıxardı. Qəvvamın şərəfinə verilən ziyafətdə o, Stalinə Molotovdan şikayət edir ki, biz Molotovla heç bir razılığa gələ bilmədik. Stalin də deyir ki, gör onların əlindən mən nə çəkirəm.

Qəvvam Moskva səfərini özü üçün təhlil etdi. Eyni zamanda Sovetlərin icazəsini almaq məqsədi ilə Molotova deyir ki, Amerikanın müvəqqəti işlər vəkili Kennanla görüşə dəvət alıb. Molotov isə deyir ki, dövlət başçısı kimi o, hər kəslə görüşə bilər. Amma Qəvvam Moskvadan qayıdıandan sonra yeritdiyi siyasət Sovetlərin açıq müdaxiləsini imkan daxilində dayandırmaq, Sovetlərə bəhanə verməmək, eyni zamanda Amerika ilə yaxınlaşmaq idi.

Belə bir hadisə olmuşdu: Qəvvam mətbuat konfransı keçirərək demişdi: "BMT-yə ərizə vermişik ki, Azərbaycan məsələsini müzakirə etsin". Sovet səfiri Ponçikov ona təzyiq göstərəndə isə bildirmişdi ki, bu, tərcüməçinin xətası olub. Onda səfir öz təcüməçisini ona verərək mətbuat konfransını təkrar keçirməyi məsləhət gördü. Qəvvam yenidən mətbuat konfransı keçirdi və əvvəlki fikirlərindən imtina etdi. Amma o, bütün bunları Sovetləri qıcıqlandırmamaq üçün edirdi.

Sovetləri neytrallaşdıraraq Amerika ilə gizli danışıqlara keçmək barədə onun Müzəffər Firuz və Pişəvəri ilə gizli danışıqları olub. Müzəffər Firuz ona deyir ki, unutma, Pişəvəri olmasa, sən Baş nazir ola bilməzdin. Qəvvam şahı nəzərdə tutaraq belə bir cümlə işlədir: "Siz bilirsiniz ki, bu uşaq dövləti idarə etməkdən çox intriqa ilə məşğuldur. Mən siz deyən kimi etsəm, ordunun Azərbaycan hökumətinə tabe olması gərəkdir. Bununla da şahla bərabər ingilisləri də öz əleyhimə qaldırmış olaram. Mən belə başa

düşürəm ki, hələlik mənim hakimiyyətdən getməyim sizə lazım deyil".

Amerika səfiri maraqlı bir söz yazır: "Qəvvam bir sirr idi". Bu belə idi. Qəvvam Moskvanı aldatmaqdan çox Amerikaya arxalanırdı. Onun bu siyasəti özünü doğrultdu.

Professor Süleyman ƏLİYARLI:

-Mən Cəmil müəllimə təşəkkürümü bildirirəm.

Hamlet müəllimə də bu şəraitə yaratdığına görə xüsusi təşəkkürümü bildirirəm. Çünki bu gün universitetlərdə bu cür elmi söhbətlərə, konfranslara, müzakirələrə çox təsadüfi hallarda rast gəlinir.

Cəmil müəllimin məruzəsi olduqca zəngin idi. Məncə, bu fikirlə buradakılar da razılaşırlar. Mövzu yeni və çox genişdir.

Mən bir daha hər birinizə təşəkkür edirəm. Təklif edirəm ki, Cəmil müəllim bu mövzunun ayrı-ayrı istiqamətləri üzrə bir daha məclisimizdə məruzə etsin.

Müzakirələrdə tarix elmləri doktoru Solmaz Rüstəmovə-Tohidi, tarix elmləri namizədi Firdovsiyyə Əhmədova, Xəzər Universitetinin departament müdiri, dosent İsmət Əhmədov və başqaları da fəal iştirak etdilər.

**Knyaz ASLAN,
Cabir MƏMMƏDLİ**